

• ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ •

УДК [[801.81:398.21]:821.161.1-34.03=161.2.09]І.Франко

DOI:

“SCHMERZENSKIND” ІВАНА ФРАНКА (ІСТОРІЯ ТЕКСТУ ТА ДЖЕРЕЛА СЮЖЕТУ КАЗКИ «БЕЗ ПРАЦІ»)

Христина ВОРОК

У статті досліджено джерела написання казки «Без праці» та історію її створення, невдалі спроби публікацій у польськомовних виданнях упродовж 1890–1891 рр.; висвітлена й історія публікації російськомовного перекладу. Усе це стало головною **метою студії**. У дослідженні використані інструментарій біографічного, культурно-історичного, компаративного та герменевтичного **методів аналізу**. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що авторка ретельно вивчила всі клопоти, пов’язані з виданням твору, перекладом, джерелами сюжету, які відстежила на основі епістолярію І. Франка, а також відмінності в зображенні Івана Лінюха (героя казки) та нероб із усної народної творчості. На підставі скрупульозної аналітики науковиця дійшла **висновку** про те, що зізнання письменника розкривають широке інтертекстуальне поле Франкової казки: оповідання М. Салтикова-Щедріна та Е.-Т.-А. Гофмана, реальні події із життя; деякі образи твору, на думку дослідниці, запозичені з українського фольклору – із легенд і переказів про Довбуша, наймитських і заробітчанських пісень, прислів’їв і приказок. Працюючи над казкою «Без праці», письменник істотно модифікував відомі мотиви українських народних казок відповідно до свого творчого задуму, художньої концепції твору і в результаті створив самобутній художній текст.

Ключові слова: казка, переклад, джерела, мотив, герой, творчий задум, сюжет, фольклор.

Ідея створення казки зародилася в Івана Франка під час його третього ув’язнення 1889 р. Цілком імовірно, що саме арешт вплинув на виникнення задуму й вибір теми, адже автор, який на той час був силоміць обмежений у праці, міг бачити себе в головному героєві Іванові. Казка написана польською мовою у Львові 1890–1891 рр. Період 1880–1890-их рр. – це час активної роботи І. Франка в польськомовних виданнях, тому письменник багато тогочасних своїх текстів писав передусім польською, які згодом зазвичай перекладав на рідну, українську мову. До таких, зокрема, належать: «Як Русин товкся по тім світі» (кін. 1886 – поч. 1887), «Як пан собі біди шукав» (1887), «Чума» (1887), «Домашній промисел» (1888), «Рубач» (1900).

Казку «Без праці» І. Франко вперше надрукував у автоперекладі в журналі «Зоря. Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин» [14] із чітко зазначеними датою

та місцем написання. Того ж року твір вийшов окремою книжкою [15]. Тексти тих двох публікацій ідентичні. 1904 р. казку опублікували в Києві, але «з численними редакційними виправленнями правописного і стилістичного характеру» [17, т. 18, с. 476]: Іван Франко. Без праці. Казка. Київ: Вік, 1904. 151 с. У п'ятдесяти томному зібранні творів казка подана за виданням 1891 р.

Написавши казку, І. Франко зробив кілька невдалих спроб надрукувати її в польськомовній пресі. Так, 23 лютого 1890 р. видавець петербурзького журналу «Краї» Еразм Пільц відмовив письменникові, зазначаючи, що його казка занадто довга і, виходячи друком із тижневими перервами, утратить свою мистецьку вартість [ІЛШ. Ф. 3. № 1620. Арк. 9]¹. Не опублікували твір і на сторінках варшавського часопису «Ateneum», а його редактор Пйотр Хмельовський у листі до І. Франка від 28 квітня 1890 р. висловив такі міркування:

«На мою думку, ідея використати народну казку про бескидського діда і чарівний перстень залишилася втіленою не дуже щасливо; той сон, що Ви змусили Івана бачити, зокрема його взаємини з князівною, наснитися йому не міг, адже в його задумі ніяких даних для цього не було» (переклад із польської авторки статті. – Х. В.) [ІЛШ. Ф. 3. № 1605. Арк. 515].

Утративши надію опублікувати казку польською, письменник переклав її українською, але вніс деякі зміни в сюжет. Робота над перекладом була відносно довгою й нелегкою, адже І. Франко паралельно працював над іншими завданнями. Перекладати українською письменник розпочав у січні 1891 р., про що він згадав у листі до Василя Лукича (псевдонім, справжнє ім'я – Левицький Володимир Лукич; український письменник і громадський діяч) 19 січня 1891 р., вказуючи на свою зайнятість і намір перекласти її швидше: «Посилаю тобі шматочок казки – не було коли більше перекласти [...], коли би ти думав подати “Казку”, щоб я до того часу міг тобі зладити хоч половину перекладу, а коли можна, то й увесь» [17, т. 49, с. 271]. Про свою заклопотаність І. Франко писав і в наступному листі до Василя Лукича від 15 травня 1891 р.:

«Посилаю тобі дальший шматочок казки, на жаль, знов тільки шматочок, бо для неї я відриватись мушу від інших праць, а поки таке відривання не є конечне, поти стараюсь усе відволочи його з дня на день. Добре тобі казати: пришили решту, але ся решта трохи величенька. Се, що досі маєш у руках, разом з тим, що дотепер іде, то ледве четверта часть цілості, і хоч цілість уся готова (по-польськи), то переробка її таки вимагає часу. Коли б ти зачав її друкувати, то я би відложив набік усяку іншу роботу і скінчив би казку за який-небудь тиждень, а так годі зібратись» [17, т. 49, с. 273–274].

Щоправда, уже в липні того року письменник опублікував перші розділи твору.

У листі від 25 лютого 1892 р. до Михайла Драгоманова автор казки повідомляв: «...Передучора вислано Вам Гейне, “Дон Кіхота” та “Без праці”» [17, т. 49, с. 318].

¹ Тут і далі в статті, покликаючись на архівні джерела, бібліографічний опис подаємо відразу після цитати. Скорочення ІЛШ у поклику – Відділ рукописів Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України.

Прочитавши казку, М. Драгоманов негативно відгукнувся на неї, вказуючи авторові на її хиби: «Казка задовга, нелогічна і конклюдія [з лат. *conclusion* – висновок, закінчення. – Х. В.] не витікає просто з Ваших картин; та й наука – працювати, нічого мужикам проповідувати, вони й так працюють. Я все таки думаю, що й на Вас, як і на Нечуя й Мирного це гр. Толстой пустив казкову манію. Так і в Т[олстого] часом казки шкандибають, але при всьому, Толстой має нюх на казку: вона в него коротка, проста, алегорії прозорі» [3, с. 401]. У листі до М. Драгоманова від 5 квітня 1892 р. письменник відповів на його закид про свій твір:

«Щодо казки, то я також признаю, що основна її концепція не дуже щаслива і не свободна від ідейних суперечностей. Є вони і в переведенні поодиноких епізодів. Та, проте, мені з нею трапилося таке, як тій матері з кривоногою дитиною, котру вона, проте, любить. Се мое Schmerzenskind [з нім. дитина болю, вистраждане дитя. – Х. В.], задумане в тюрмі в часи тяжкого суму, коли мені здавалося, що от-от одурію. Образи, тоді схоплені, врізалися в мою душу так глибоко, що я потому не то що не міг їх позбутися, але навіть не міг змінити їх так основно, як би того треба було для вигладження композиції. Я пару разів перероблював сю казку, і, певно, дещо поправив, але не все. І дорога мені в ній не казочна, ідейна основа, а оте тло, взяте з дійсного життя, ті дійсні, живі фігури (Івана, князя, Ніни, барона), котрі я в неї вплив. Ви трошки помиляєтесь, думаючи, що на мене вплинув Толстой щодо писання казок. Мені далеко більше подобалися казки Щедрина, але перший попхнув мене до цього жанру німець Гофман, котрого казки найбільше підходять іменно до такого роду, як моя “Без праці”» [17, т. 49, с. 328].

Цей лист чи не найкраще випрозорює таємниці психології творчості – наслідки захоплення прозою М. Салтикова-Щедрина та Е.-Т.-А. Гофмана. На думку Омеляна Огоновського, сюжет цього твору – лише казково-феєричні картини, що нагадують «повість Франка “Петрії і Добошуки”, котру він написав під вражінням фантастичних оповідань К. А. Гофмана (саме так помилково подані ініціали німецького романтика в «Історії літератури руської». – Х. В.)» [7, с. 1072].

Про бажання перекладати казку російською дізнаємося із листування Г. Коваленка (Григорій Олексійович Коваленко (1868–1937) – український письменник, громадський і культурний діяч, видавець, літературознавець, дослідник історії та етнографії; найімовірніше, він опікувався цією публікацією для популяризації творчості галицького літератора на російській території) та І. Франка. Так, ув епістолі від 23 липня 1892 р. Г. Коваленко дав високу оцінку творові та висловив бажання перекласти його російською з деякими правками:

«Мені так уподобалася Ваша казка “Без праці”, що я хотів би бачити її виданою в Росії і в оригіналі, і в перекладі на російську мову. Тільки коли видавати її тут, то тра’, мені здається, подекуди виправити мову, щоби український простолюдин, котрий не знає деяких загальноєвропейських слів, а також і власногаличанських, міг її зручно і легко читати.

На підставі сказаного я маю ласкаво просити Вас, Добродію, об тім, щоби Ви:

- 1) дозволили виправити потроху мову в Вашій казці і видати її у Росії;
 - 2) дозволили зробити переклад Вашої казки на мову російську і видати той переклад.
- Можу впевнити Вас, що я, шануючи автора, буду виправляти мову без псування

тексту і змісту і лише там, де того доконче буде треба. На зразок я Вам у свій час подам важніші місця Вашої казки, які потребували моєї виправи.

Російський переклад Вашої казки, коли буде на його Ваше призволення, я думаю подати до звісного в Росії, народного видавництва “Посредник”, а може доведеться і до іншого. “Посредник” видає гарні народні книжки, котрі розіходяться в дуже великім числі, бо продаються вони дешево: “Без праці” буде коштувати всього коп[іюк] три і не більше п’яти (по 1 ½ коп[іюки] за кожний аркуш друку шістнадцятки). При такій низькій ціні за книжки (видавництво не має метою зиску) я не можу надіятися на гонорар за казку. А вже коли мені його дадуть, то дозвольте поділитися з Вами, хоч по половині» [ІЛШ. Ф. 3. № 1612. Арк. 435–437].

Іван Франко погодився на переклад і видання казки російською. Про це свідчить інший лист Г. Коваленка від 20 липня 1896 р., у якому йдеться про видавничу історію перекладу:

«Колись я писав до Вас, просив Вашого дозволу перекласти казку “Без праці”, і Ви тоді ласкаво на те згодні. Та казка дуже подобається мені, і хотів я пустити її спершу між так зв[аною] інтелігентною громадою, для чого треба було казку помістити в якомусь журналі. Але трапилося так, що ледве я виготовив переклад, ще й не виправив його, як хотів, а до мене зайшов співробітник “Посредника” Ів. Горбунов-Посадов і взяв ту казку прочитати. Скоро я виїхав з Москви, а як вернувся, то Горбунов сказав мені, що передав переклад до видавця Ситіна (мова йде про Івана Ситіна – російського видавця, засновника видавництва “Посредник”. – Х. В.), і той відіслав рукопис до цензури. Тепер казка видрукувана, і Ситін прислав мені примірник казки» [ІЛШ. Ф. 3. № 1613. Арк. 559–560].

Далі в листі Г. Коваленко інформував, що надіслав 3 примірники перекладеної книжки Франкові, і зазначав: «Шкода, що вона вийшла в такій “лубочній”¹ одежі та ще й таким “лубочним” заголовком: се Ситін придумав таке ймення книжці, щоб ліпше розходилися поміж простим людом. Та ще шкода, що цензура повикидала усе, що здавалося їй “гострим”; а того вона так додивлялася, що книжка призначена для простого люду, як се видно з заголовку» [ІЛШ. Ф. 3. № 1613. Арк. 560]. Перекладачеві не до вподоби була назва російськомовного перекладу, тому він наголошував Франкові: «Не в такому вбранні хотів би я пустити в світ Вашу книжку, та що вже робити, – так склалося. Вибачайте! [...] До другого видання казки (воно певно буде скоро) я поставлю Ситіну умову, щоб казку перше виправити» [ІЛШ. Ф. 3. № 1613. Арк. 560–561]. Однак казка виходила ще двічі під тією ж назвою. Водночас Г. Коваленко цікавився і враженнями І. Франка від зовнішнього оформлення: «Як подобається вам малюнок на книжці?» [ІЛШ. Ф. 3. № 1613. Арк. 561]. Російськомовний переклад був популярним серед читачів, адже, як стверджував перекладач, Ситін «забагатів дуже на видавництві».

¹ *Лубочна література* – масові дешеві видання в дореволюційній Росії та Україні: пісеньки, сонники, оракули, пригодницькі і релігійно-моралістичні твори тощо [див.: Словник української мови: в 11 т. Т. 4. Київ: Наукова думка, 1973. С. 551]. Мали погану якість, примітивне виконання та орієнтувалися на масового, невибагливого читача. Видавали такі книги задля залучення простих людей до читання.

Зберігся висновок Петербурзького цензурного комітету про дозвіл на друкування казки «Без праці» російською мовою з незначними купюрами від 23 грудня 1902 р. У ній член комісії за підписом граф Голови(і)н переповідає основний зміст твору і висновує від імені комітету, що «казка не є шкідливою для народного читання, оскільки її основною думкою є бажання переконати читачів у тому, що головною умовою щастя людини мусить бути праця. Протиставлені селянинові Івану князі Довгоруки є персонажами вигаданими, а події казки відбуваються в часі кріпосного права, що значно послаблює її тенденцію. З цього погляду Комітет рекомендує до друку казку за винятком кількох місць на 1-й та 2-й сторінках рукопису, позначених червоним олівцем. Ці сторінки містять загальне тенденційне міркування автора про гірку долю працелюбного народу, якого експлуатують багаті» (переклад з російської авторки статті. – *Х. В.*) [13, с. 312]. У російському перекладі під назвою «Сказка об Иване-лентяе, о деде-волшебнике и о прекрасной княжне Нине» книга виходила в Москві трьома виданнями 1896, 1899, 1903 років.

Казка складається з 22 розділів, кожен із яких має певний смисловий акцент. Головний герой казки Іван Лінох – сирота від народження, є «наймитом, бідолахою без поля і ріллі, без хати і роду» [17, т. 18, с. 241]. Завжди завантажений щоденною роботою, відчуває себе «невольником праці». Його найбільшою мрією є «щоби-м міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої, ненастанної праці» [17, т. 18, с. 255]. У лісі, куди за повелінням господаря Іван прийшов рубати дрова, він згадав про те дерево, у щілину якого багато років тому його товариш заховав муху. Герой витягнув затичку зі щілини, а звідти вилізла муха, що перетворилася на діда-чарівника. Так плавно й органічно переключився автор на казкову оповідь. Тут дія виходить за межі реальної площини й акумулюється в казковому світі безтурботного життя без праці. Від непосильного тягара Іван звільняється чудесним способом: Бескидський дід, «що під землею живе і Довбушевих скарбів пильнує» [17, т. 18, с. 241] презентує хлопцеві чарівний перстень, який дарує насолоду від життя без праці.

На думку Галини Сабат, ця казка – «самодостатня авторська креація» [8, с. 53] без будь-яких натяків на рецепцію. Звісно, «Без праці» не створена повністю на основі народних сюжетів, однак деякі запозичення можна відстежити. Олексій Дей, наголошуючи на вагомому впливі народних казок на оригінальну творчість І. Франка, писав, що було би «невірно не зважати на ті ледве вловимі, тонкі, але міцні поодинокі нитки, що безпосередньо в'яжуть його з народною творчістю і показують, з одного боку, яким чуйним до народної творчості був І. Франко-художник і, з другого, – якою великою силою для нього були народні художні скарби, котрі надихали його на створення нових, оригінальних художніх образів і картин, даючи йому для них [...] перші контури» [2, с. 280]. У свою «казку» І. Франко вніс сюжети, мотиви, образи, деталі з усної народної творчості (казок, легенд, пісень).

Прообразами Франкового героя виступають персонажі творів усної народної творчості. Іван Лінох – образ типологічно близький до фольклорно-казкового Івана-дурника, але має й істотні відмінності. Зафіксовано чимало текстів уснопоетичної

творчості, де функціонує образ ледаря (казки «Учи лінивого не молотом, а голодом», «Король Дроздобород», «Горда наречена», «Про дідову дочку і бабу-босорканю», «Юлка-попелюшка», «Про дідову та бабину доньок»). Однак у народних казках лінивий цілий день сидить на печі, нічого не робить, попелом пересипається, спить на пні. Так, лінива бабина донька була сварливою, гордою, до роботи лінивою і «тільки й знала, що веселитися, танцювати, з хлопцями гуляти» [5, с. 187]. Народ засуджує лінь, неробство. У ліричних фольклорних текстах внутрішній світ ледаря сповнений самотністю, тугою, наріканням на важку працю, хазяїн зі своєю родиною здебільшого обтяжують його надмірною роботою, збиткуються над ним, а праця стає для нього важкою ношею:

«Ой немає гірш нікому, / Як наймиту молодому. / Гей, гей, як наймиту молодому. / Наймит робить, ще й горює, / Кажуть люди, що гайнує» («Ой немає гірш нікому») [6, с. 143]; «Я все горечко знаю: / Ой пізно ляжу, а рано устану, / Да я все ж не гуляю [...] / Ой прийде празник, святая неділя. / Нема волі оддыхати» («Ой хто не служив, братці, в багатиря») [6, с. 165].

У казках такий герой переважно пасивний, бездіяльний, найчастіше він сидить на печі, спить, а все саме падає до нього з неба. Казки про ледачого героя розказують із великим задоволенням, адже вони мають цілющий ефект, мотивуючи слухачів висміюванням лінохів. За таких умов праця є для ледаря тягарем, а розрадою та єдиним другом-сповідником стає безмовна тварина господаря, яку він доглядає. Ця особлива дружба стає предметом висміювання, глуму, пліткування, недовіри серед людей.

Чи є Іван Лініох насправді ледарем? Доречно зауважити, що образ протагоніста не потрібно ідентифікувати й ототожнювати з казковим неробою. Франків герой лише позірно таким видається, бо він важко працює (оксиморон), а якщо придивитися ближче й відкинути маску авторської іронії та самоіронії, бачимо пересічного селянина, сироту, наймита. Лінивість Івана не є вродженою рисою характеру (як у казкових персонажів), а протестом проти соціальної несправедливості. Не «за діла, затим, а за слова і “охвоту” осудили Івана селяни» [17, т. 18, с. 241], адже за маскою ледарювання захована насправді молода, здорова, працьовита людина, яка не знала спочинку від ранку до ночі:

«Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепає косу, в'язав льон, косив, молотив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молот зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з ріки, – одним словом, робив тисячі тих важких, а ненастанних праць, що становлять зміст хлопського життя» [17, т. 18, с. 240].

«Навіть у сні не перестаю працювати, не можу розстатися зі своєю мукою» [17, т. 18, с. 243], – характеризує сам себе герой, почувачись у такі моменти дуже нещасним. У такий щоденній важкій праці найбільшою мрією хлопця було «хоч рік, хоч місяць, хоч тиждень жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці», а навіть «хоч день один, хоч одну годину» [17, т. 18, с. 243]. Надважку роботу Лініуха автор казки порівнює з працею міфологічного героя Геркулеса, який наділений дивовижною надприродною силою. Образ «міфологічних Геркулесових робіт» [17, т. 18, с. 240] –

алегорія «непосильної щоденної праці пересічного селянина» [19, с. 133–134]. Геркулесові подвиги уподібнюються до «тисячі тих важких, а ненастанних праць, що становлять зміст хлопського життя» [17, т. 18, с. 240]. Легендарна в античній міфології постать Геркулеса – символ трудівника й помічника потребуючих.

Деякими мотивами казка «Без праці» перегукується з українськими народними казками, які знав І. Франко, адже підготував та упорядкував Етнографічний збірник (щоправда, трохи пізніше – у 1895), у якому вони були опубліковані. Також у цей час були оприлюднені казки з мотивом обдаровування у працях М. Драгоманова, П. Чубинського та ін. [4; 12]. У народних варіантах казкового мотиву дарування персня герой рятує від біди собаку, кішку та змію; за допомогою цього чарівного предмета, отриманого від змії, святого чи з руки сплячої красуні, він виконує завдання царя й одружується з царівною; вона викрадає перстень і щезає, ув'язнивши чоловіка; собака з кішкою повертають йому вкрадений предмет [11, с. 159]. А Франків герой рятує з неволі муху, яка сиділа у щілині дерева довгих 14 років. У фольклорній казці «Вдячні звірі» герой рятує від смерті вужа, який йому у винагороду дає перстень. Тут функція чарівного предмета значно відрізняється від тої, що у Франковому творі. У народному варіанті той, хто володіє перснем, є щасливим; як відомо, володар цього чудодійного предмета має багато бажань, адже в фольклорі він (перстень) є засобом для здійснення мети героя (побороти змія, визволити царівну) і в результаті стати щасливим. Трохи пізніше Осип Роздольський опублікував казку «Чудесний перстень», що була записана в Берліні (село у Бродівському районі Львівської області, у 1946–1992 – Хмільове) від Гната Романова у серпні 1894 р. й опублікована в «Етнографічному збірнику» [т. VII. Львів, 1899. с. 39–44]. Тут перстень не втрачає своєї сили і в руках дружини героя, а сам він стає бідним без свого «сигнату». Вийти зі скрутного становища, перебороти всі труднощі хлопцеві допомагають котик і песик. У Франковому творі спектр дії персня обмежений: «перстень сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як “хочу бути вдоволеним” або “хочу чути ся щасливим”, чарівний предмет не міг сповнити. Тут вже сповнення залежало від самого Івана, тут вже ніякий перстень не міг йому нічого порадити» [17, т. 18, с. 265]. Цей чарівний предмет «був символом таємної влади, суспільної та фізичної сили людини, якій він належав, виконував роль умовного знака. У таких випадках перстень виконував функцію чарівного ключа, що руйнував перешкоди на шляху до мети» [10, с. 175].

Тут, як і в народних казках, персонаж із нижчих прошарків суспільства має перевагу над вищими верствами. У фольклорних текстах бідний герой, пройшовши різні випробовування долі, обов'язково одружується з принцесою, царівною, здобуває владу й могутність, досягає омріяного достатку та благополуччя. У народних варіантах мотив здійснення бажань веде до реалізації всіх мрій героя і сприяє щасливий розв'язці. У творі І. Франка закладений глибший зміст – протагоніст не може бути щасливим і жити в багатстві, яке базується на бездіяльності. Мотив «здійснення бажань» у Франковій казці має дещо інше осмислення, ніж у фольклорі. У народній казці він завершується здійсненням усіх бажань героя, а в «Без праці» – «це спосіб викриття фольклорного

інертного, безініціативного шляху досягнення бажань» [8, с. 44]. Франкова казка вносить корективи у фольклорне традиційне розуміння досягнення багатства через неробство. Автор акцентував на сенсі життя, що полягає у натхненній праці. Мотив дарування чарівного персня є і в українській народній казці «Вдячні звірі», яку І. Франко знав, оскільки упорядкував і написав передмову до збірника «Галицькі народні казки. В Берліні пов[іту] Бродського із уст народа списав Осип Роздольський», де вона була опублікована [15]. У фольклорному творі герой рятує від смерті вужа, котрий йому за цей мужній вчинок дає перстень. Однак у народному варіанті сила персня зберігається і в чужих руках [15, с. 15].

Подаючи паралелі до легенди про царя Соломона, що замкнув чортів у бочці, І. Франко згадував, що «оповідання про ув'язнення лісового діда» він чув малим у Нагуєвичах і переробив у своїй казці [17, т. 29, с. 355] (стаття «Соломон і чорти у бочці» надрукована 1894 р. у журналі «Житє і слово»). Сюжет про старого жителя лісу письменник об'єднав із легендами про Довбушеві скарби та казковими мотивами про чарівний перстень. Франкову казку з народною єднають передусім фантастичний атрибут (чарівний перстень), чародій-дарувальник.

Юрій Бойко свого часу вів мову про вплив творчості Адельберта фон Шаміссо на І. Франка, зокрема його повісті «Дивовижні пригоди Петера Шлеміля» (1813). Як слушно спостеріг критик, обидва письменники у своїх творах демонструють подібний внутрішній стан персонажів, зумовлений передусім незадоволенням від власного життя: Петер пригнічений відсутністю власної тіні, а Іван необхідністю працювати. Розвиток стану невдоволення героїв є подібним. В обох творах також стерта межа між реальністю й фантастикою. Ці тексти мають також і подібну розв'язку: герої відмовляються від своїх чарівних талісманів. Іван зрікається персня, а Петер – чарівного гаманця. Обидва письменники засудили світ визиску та захланності, точно показали владу грошей над людиною [1, с. 75]. Дослідник також помітив, що «Без праці» написана і під впливом казки «Повелитель бліх», адже у цих творах фантастика як композиційний засіб введена для створення реалістичних образів, і без неї не було б «тої строкатої калейдоскопічної зміни наскрізь реальних картин» [1, с. 79–80].

У тематично-проблемному фокусі Франкової казки порушені екзистенційно-психологічні, філософські питання змісту та сенсу життя і праці, матеріального добробуту і значущості грошей для душевної гармонії. У творі змальовані страждання, роздуми й сумніви героя, що завершуються дидактичним приписом – тріумфом праці й перемогою над байдужістю, пригніченістю, інертністю.

Роль праці. На думку оповідача, велику роль у роботі відіграє ставлення людини до самого процесу, адже робітник «охочий, веселий, жартовливий та співучий, у котрого “очі грають” і “жили ходять” при роботі, є великим скарбом [...], але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лица і хутких та крепких рухів робота всім іде спірніше» [17, т. 18, с. 241]. У 4-му розділі казки І. Франко на прикладі ноші Івана за допомогою алегорії ілюструє його ж ставлення до праці, як до важкості загалом. Так, на початку шляху старий «був легесенький, як перо, так що

Іван майже не чув його тягару на собі і йшов собі зовсім свobodно» [17, т. 18, с. 249]. Але лише зачувши невигоду, «пробудилася його натура, і він почав воркотіти». І що найцікавіше – саме «від хвили, коли Іван почав воркотати, почув також на собі деякий тягар. Зразу незначний, але по мірі того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар», а «воркотання перемінилося в голосне нарікання» [17, т. 18, с. 250]. Вся злість, що назбиралася в його серці, «перемінилася в розпуку», вихід із якої вбачався йому лише у смерті. У такий спосіб створено ефект послідовного градаційного нагнітання важкості, безвиході, невилічності, мордування, безпросвітнього нещастя.

Життя без праці не робить героя щасливим, не приносить йому втіхи. Навпаки – воно стає нестерпним. Окрім того, такий стиль буття завдає йому великих страждань: «Бачити довкола себе тільки людей, котрі працюють на тебе, а не могли нічого іншого робити – се для нього було найбільшою мукою» [17, т. 18, с. 301]. Зрештою, зазнавши багатьох пригод і випробувань, переосмисливши власні життєві цінності, герой усвідомив, що «[...] Праця – се не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря для дихання», а «без праці чоловік звільна перестав бути чоловіком, самостійною істотою» [17, т. 18, с. 302]. Ба більше, брак «тої людської самостійності не нагородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все, здобуте від праці, являється чимось чужим для чоловіка, якимось приви́дом, холодною лудою, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і затрує» [17, т. 18, с. 302]. Слушним, отже, є спостереження Ю. Бойка, що І. Франка передусім «цікавить психологія внутрішнього незадоволення людини, позбавленої можливості працювати» [1, с. 75].

Це «ціла програма людського життя», яку проголосив і якої дотримувався письменник. Праця селянина має дуже тісний контакт із землею. «Ця сила впливу землі на селянина, немовби друга атмосфера; вона не випускає його від колиски аж до самої могили, формуючи його характер і світогляд» [17, т. 28, с. 184–185], – описував цей іманентний контакт Франко у своїй праці «Влада землі в сучасному романі». Земля, у його розумінні, є центром і змістом народної онтології і менталітету: «Земля потрібна народові не тільки як хліб, – хліб можна заробити і в місті, але як основа його світобачення, основа тієї самотньої безгрішної праці» [17, т. 28, с. 193].

У дусі народної моралі подано концепцію усвідомлення праці як основного змісту людського життя в химерному оповіданні «Як Русин товкся по тім світі». Опинившись у пеклі, герой зрозумів просту, але важливу істину, що найбільша кара для людини – позбавити її праці: «Ага! – подумав собі Русин. – Чи бач, чим ті чортяки прокляті хочуть допекти чоловікові! Нібито – жий собі, літай, плавай, по стінах дерися, але не роби нічого. Хитро надумали! Нудю хочуть доконати, бо знають, що для господарської дитини праця – то перша основа життя» [17, т. 16, с. 248]. Мотив праці та добротворення як основного сенсу життя у творі є провідним, адже «на рай заслугується не мно́жеством терпіння, а мно́жеством добрих учинків» [17, т. 16, с. 255]. Таким чином, у оповіданні возвеличується людина-трудівник. Про духовну нероздільність хлібороба й землі писав письменник і у своїй статті «Влада землі в сучасному романі»:

«У селянина нема жодного кроку, жодного руху, жодної думки, що не залежали б від землі. Він увесь у полоні тієї зеленої травички. Він такою мірою невіддільний від

ярма тієї могутньої сили, що коли йому кажуть: чого волієш, тюрми чи лозини – він завжди вибере лозину, воліючи перетерпіти фізичний біль, аби лише якнайшвидше бути вільним, бо його господар – земля – не жде: треба косити, потрібне сіно для худоби, а худоба для землі» [17, т. 28, с. 192].

Любов до праці звучить і в численних поезіях І. Франка:

«Лиш праця ржу зотре, що грудь з'їдає, / Чуття живе, неткнуте заховає, / Непросихаючу нору живить. / Лиш в праці мужа виробляєсь сила, / Лиш праця світ таким, як є, створила, / Лиш в праці варто і для праці жити» («Як те залізо з силою дивною», 1881) [17, т. 1, с. 146].

Про себе говорить устами ліричного героя Франко-поет: «Праця дала до життя мні принаду, // Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив» («Пісня і праця», 1883) [17, т. 1, с. 75]. Звідси і його бажання та девіз життя: «працювать, працювать, працювати, в праці сконать» («Земле, моя всеплодющая мати», 1880) [17, т. 1, с. 28]. Так, праця – лейтмотив усієї творчості письменника, постійний предмет його роздумів.

Пісня і праця. За переконанням письменника, «Пісня і праця – великі дві сили! / Їм я до скону бажаю служити; / Череп розбитий – як ляжу в могилі, / Ними лиш зможу й для правників жити» [17, т. 1, с. 75]. Цей тісний взаємозв'язок пісні та праці й цілющий вплив останньої проілюстровано і в казці «Без праці». Спів героя, звернення до української пісні є важливим елементом портрета і свідчить про позитивність образу. У Франковій концепції світу пісня виконує велегранну активну роль. Іван хоч і позбувся свого найважчого тягаря, проте в душі має «якесь прикре чуття», коли «пісня втекла від нього», а найбільше його разив «спів отих робучих людей» [17, т. 18, с. 265]. Він висновує: «Ті люди співають – мабуть, вони щасливі!» [17, т. 18, с. 265]. Лінюх згадав, що єдиною розрадою та порятунком у його важкій ноші була пісня, а співав він «дуже часто і, співаючи ті прості, сердечні співанки про долю, про любов і любовні пригоди, дізнавався дивної полегші» [17, т. 18, с. 265]. Саме пісня була джерелом натхнення, цілющої сили, бадьорості, життєствердності у важкій безнастанній праці.

Пісня відіграє велику роль під час праці: «Робітник охочий, веселий, жартовливий та співучий, у котрого “очі грають” і “жили ходять” при роботі, є великим скарбом; хоч сам він не раз менше робить, ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лиця і хутких та крепких рухів робота йде всім спірніше, легше і краще; здобуток показується звичайно багатий, і люди не потомлені та вдоволені самою працею більше, ніж заплаатою!» [17, т. 18, с. 241–242].

Цінність та функція грошей. У «Без праці» знецінено роль грошей та багатства у житті людини. Казковий дід застерігає, який від усього серця прагне віддячити Івану і бажає йому лише добра, повчає: «[...] Гріш як вода, не кожний зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко різні жиди, хрещені й нехрещені, довели б тебе до такого стану, в яким тепер находишся» [17, т. 18, с. 256]. І далі: «Не тільки-бись грошей при собі не вдержав, але й сам-бись пропав, знаю се добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потому проклинав» [17, т. 18, с. 256]. Саме через жадібність, користолюбство, марнословство, прагнення до багатства герої втрачають найцінніше – сім'ю, родинне

щастя та гармонію, здоров'я і навіть життя. Через гроші князь Довгорукий готовий продати доньку своєму «добродієві» – головному вірителеві, Едвін прикидається закоханим у Ніну, гадаючи, що вона безмежно багата, і врешті-решт за гроші продає її баронові. Багатство, а точніше його відсутність, стають причиною загибелі княгині, втрати розуму князем, руйнування їхньої сім'ї. У світі таких дволичних осіб, ув атмосфері егоїзму, жорстокості, брехні, користолюбства, неробства, де панує культ багатства, погоня за матеріальними цінностями, а отже і всюдозволеності, незіпсованій натурі Івана стає некомфортно.

На основі цього тексту Петро Франко написав чарівну казку «в 3 діях а 14 відслонах» і 1930 року видав у Коломії. Сюжети обох текстів ідентичні. Син лише додав деякі вказівки для впорядника (режисера): «Остаточно вистарчає 10–12 осіб, бо артисти мають час змінити ролі. З декорації потрібні: обійсте, ліс, печера, заїзд, присінок палати, покій і веранда. З того чотири легко даються замінити одні в другі. Сцена 8. – напад розбійників і 13. – Іван покидає Ніну можуть остаточно відпасти» [18, с. 71].

Отже, казка, хоч і має певні композиційні недоліки (що визнав сам письменник), стала дорогим для І. Франка твором, адже була задумана у важкому психологічному стані. Осмислюючи різноманітні явища реального життя, торкаючись складних етико-філософських питань, опираючись на народну психологію, педагогіку й філософію, письменник, хоч і запозичив конкретні образи, сюжетні елементи із народних чарівних і соціально-побутових казок, легенд і переказів про Довбуша, наймитських і заробітчанських пісень, прислів'їв і приказок, однак створив самобутній художній текст.

Список використаної літератури

1. Бойко Ю. До проблеми Франкового романтизму (про впливи Шаміссо і Гофмана на формування творчої методи Ів. Франка) // Бойко Ю. Вибране. Мюнхен, 1971. Т. 1. С. 75–81.
2. Дей О. Іван Франко і народна творчість. Київ: Художня література, 1955.
3. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів, 2006.
4. Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. Київ, 1876.
5. Мамине серце. Українські героїко-фантастичні казки. Ужгород: Патент, 1993.
6. Наймитські та заробітчанські пісні. Київ: Наукова думка, 1975.
7. Огоновський О. Історія літератури руської. Львів, 1893. Ч. 3. С. 915–1072.
8. Сабат Г. Жанрова стереотипія. Таксономія казок Івана Франка // Слово і Час. 2007. № 1. С. 50–57.
9. Сабат Г. Онейричні казки // Франко І. Казки: повне зібрання / Упор. та ред. Г. Сабат. Дрогобич, 2013. С. 42–51.
10. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ: Міленіум, 2002.
11. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников. Ленинград, 1979.
12. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собр. д. чл. П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. II.

13. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013.
14. Франко І. Без праці // Зоря. Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин. 1891. № 15. 1/13. VIII. С. 287–292; № 16. 15/27. VIII. С. 309–311; № 17. 1/13. IX. С. 329–334; № 18. 15/27. IX. С. 349–351; № 19. 1/13. X. С. 367–371.
15. Франко І. Без праці. Казка Івана Франка. Львів: Накладом Товариства ім. Шевченка, 1891. 67 с.
16. Франко І. Галицькі народні казки. В Берліні пов[іту] Бродського із уст народа списав Осип Роздольський. Впорядкував і порівняння додав д-р Іван Франко // Етнографічний збірник / Видає Наукове товариство імені Шевченка; за ред. М. Грушевського. Львів, 1895. Т. 1. С. 1–120.
17. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1976–1986.
18. Франко П. Без праці. Чарівна казка в 3 діях а 14 відслонах (після твору І. Франка). Коломия, 1930.
19. Швець А. «...Спів молодого людського духу» (антична міфоейдологія в художній практиці Івана Франка) // Міфопоетичні образи в художньому світі Івана Франка (Ейдологічні нариси) / За наук. ред. Б. С. Тихолоза. Львів, 2007. С. 130–169.

References

1. Boiko, Yu. (1971). Do problemy Frankovoho romantyzmu (pro vplyvy Shamisso i Hofmana na formuvannia tvorchoyi metody Iv. Franka). *Boiko Yu. Vybrane*. T. 1. S. 75–81. Miunkhen, Germany.
2. Dei, O. (1955). Ivan Franko i narodna tvorchist. Kyiv: Khudozhnia literatura, Ukraine.
3. Lystuvannia Ivana Franka ta Mykhaila Drahomanova (2006). Lviv, Ukraine.
4. Malorusskiye narodnyye predaniya i rasskazy. Svod Mykhaila Drahomanova (1876). Kiyev, Ukraine (The Russian Empire).
5. Mamynе sertse (1993). Ukrayinski heroyiko-fantastychni kazky. Uzhhorod, Ukraine.
6. Naimytski ta zarobitchanski pisni (1975). Kyiv: Naukova dumka, Ukraine.
7. Ohonovskiy, O. (1893). Istoriya literatury ruskoyi. Ch. 3. S. 915–1072. Lviv, Ukraine.
8. Sabat, H. (2007). Zhanrova stereotypiya. Taksonomiya kazok Ivana Franka. *Slovo i Chas*. 2007. № 1. S. 50–57. Kyiv, Ukraine.
9. Sabat, H. (2013). Oneirychni kazky. *Franko I. Kazky: povne zibrannia* / Upor. ta red. H. Sabat. S. 42–51. Drohobych, Ukraine.
10. Slovyk symboliv kultury Ukrayiny (2002) / Za zah. red. V. P. Kotsura, O. I. Potapenko, M. K. Dmytrenka. Kyiv: Milenium, Ukraine.
11. Sravnitelnyy ukazatel siuzhetov. Vostochnoslavianskaia skazka (1979) / Sost. L. H. Barah, I. P. Berezovskyi, K. P. Kabashnikov. Leningrad, USSR.
12. Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkii krai. Materyaly i issledovaniya, sobr. d. chl. P. P. Chubynskym (1872). T. II. Sankt-Peterburg, The Russian Empire.
13. Ukrayinska identychnist i movne pytannia v Rosiyskiy imperiyi: spoba derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv (2013). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU, Ukraine.
14. Franko, I. (1891). Bez pratsi. *Zoria. Iliustrovane literaturno-naukove pysmo dlia rodyn*. № 15. 1/13. VIII. S. 287–292; № 16. 15/27. VIII. S. 309–311; № 17. 1/13. IX. S. 329–334; № 18. 15/27. IX. S. 349–351; № 19. 1/13. X. S. 367–371. Lviv, Ukraine.

15. Franko, I. (1891). *Bez pratsi. Kazka Ivana Franka*. Lviv: Nakladom Tovarystva im. Shevchenka, Ukraine.
16. Franko, I. Halytski narodni kazky (1895). V Berlyni pov[itu] Brodskoho iz ust naroda spysav Osyp Rozdolskyi. Vporiadkuvav i porivniannia dodav d-r Ivan Franko. *Etnohrafi chnyi zbirnyk / Vydaie Naukove tovarystvo imeny Shevchenka; za red. M. Hrushevskoho*. T. 1. S. 1–120. Lviv, Ukraine.
17. Franko, I. (1976–1986). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* Kyiv: Naukova dumka, Ukraine.
18. Franko, P. (1930). *Bez pratsi. Charivna kazka v 3 diiakh a 14 vidslonakh (pislia tvoriv I. Franka)*. Kolomyia, Ukraine.
19. Shvets, A. (2007). “...Spiv molodoho liudskoho dukhu” (antychna mifoeidolohiya v khudozhnyi praktytsi Ivana Franka). *Mifopoetychni obrazy v khudozhnomu sviti Ivana Franka (Eidolohichni narysy)* / za nauk. red. B. S. Tykholoza. Lviv, Ukraine.

Христина Ворок – кандидат філологічних наук, наукова співробітниця відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАН України (вул. М. Драгоманова, 18, Львів, 79005, Україна).

Khrystyna Vorok – Cand. Sc. (Philology), Research Associate, Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine (18 Drahomanova Str, Lviv, Ukraine, 79005).

E-mail: xrystynka@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8131-5124>.

“SCHMERZENSKIND” BY IVAN FRANKO (HISTORY OF THE TEXT AND SOURCES OF THE PLOT IN THE FAIRY TALE “WITHOUT WORK”)

Khrystyna VOROK

The paper investigates the sources of writing the fairy tale *Without Work* and the history of its creation, unsuccessful attempts at publishing in Polish-language editions throughout the year 1890. Also, it highlights the history of its translation into Russian. All that constitutes the **aim of the research**. The set of research tools employed includes biography, cultural-historical, comparative and hermeneutic **methods**.

The **research novelty of the article** consists in a thorough study by the authoress of all the troubles related to the publication of the fairy tale, translation, sources of the plot traced back on the strength of I. Franko's epistolary, as well as differences in the depiction of Ivan Liniukh (the fairy-tale's character) and idlers in the folklore. Based on a scrupulous analytics, **the conclusion** arrived at is that the writer's unbosoming reveals a broad intertextual field of I. Franko's fairy-tale: stories by M. Saltykov-Shchedrin and E.-T.-A. Hoffmann, real-life events. Some plot images, the researcher maintains, are borrowed from Ukrainian folklore, viz. legends and traditions about Dovbush, hired men's and migrant workers' songs, proverbs and sayings. While working on the text of the fairy tale, the writer modified and changed the well-known motifs of Ukrainian folk tales in accordance with his creative idea, artistic concept of the work.

Keywords: fairy tale, translation, source, motive, character/personage, creative idea, plot, folklore.

Стаття надійшла до редколегії: 10.01.2024.

Прийнята до друку: 24.02.2025.